

Kezdeti lépések a lexikográfia- oktatásban

Idegennyelv-szakos hallgatóként és később is sokszor hallottam csoporttársaimtól, sőt tanáraimtól is, amikor valamit nem találtak egy szótárban: „ez a szótár nem jó”. De van-e jobb, van-e másik szótár? „Rossz-e” az a szótár? Mi a rossz benne? Talán nem abban a szótárban kéne keresni azt a bizonyos dolgot? Másfajta szótár is létezik? Tudjuk-e, milyen szótárt és hogyan célszerű használnunk egy adott feladat megoldásához?

AIX. Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia lexikográfia szekciójában Kiss Gábor, a „Magyar Szókincstár” (1999) főszerkesztője javasolta, hogy a szekció idején az ötleteket, kérdéseket és javaslatokat gyűjtsük össze. A javaslatok között szerepelt, hogy célszerű lenne Magyarországon valamilyen formában a lexikográfus-képzés elindítása. E képzésre valószínűleg még várni kell egy darabig, viszont tanóra keretében is lehetséges a nyelvész hallgatók bevezetése a lexikográfia történetébe, elméletébe és gyakorlatába.

A JPTE Nyelvtudományi Tanszéke adott lehetőséget, hogy lexikográfia-szemináriumot és lexikográfia-történet előadást tartsak kísérleti jelleggel magyar nyelv szakos és hungarológia, illetve alkalmazott nyelvészet specializációban résztvevő hallgatók számára. Az 1998/99-es tanév második félévében szemináriummal kezdtem. Mivel lexikográfia oktatásához tankönyv nem volt, magamnak kellett a tematikát összeállítanom. (A KLTE Alkalmazott Nyelvészet tanszékén folyik számítógépes lexikográfia és a JATE Francia Tanszékén szótárhasználat oktatása, mindkettő választható módon.)

A lexikográfia szűkebb értelemben szótárírást, szótárszerkesztést jelent. Tágabb értelemben egy nyelv különböző szintjei lexikális anyagának gyűjtését, szótörténetet, adott történelmi kor vagy szerző lexikai repertoárjának összeállítását, szótártörténetet vagy szótárelméletet. A

lexikográfia összetett dolog, mint minden más tudomány. Felosztása többféleképpen lehetséges, így beszélhetünk diakrón (történeti) és szinkrón kutatásról, illetve elméleti és gyakorlati lexikográfiáról.

Miért szükséges a lexikográfia-oktatás?

A szótárak adott célra készülnek és a különböző típusú szótáraknak adott jellemzőik vannak. A modern korban modern típusú szótárak születnek. A 20. század második felében és különösen a 90-es években rendkívüli mértékben felgyorsult a műszaki fejlődés és az információáramlás. Ismereteink egy része rövid idő alatt elavul, túlhaladottá válik. Ennek következményeként arra vagyunk kényszerítve, hogy életünk végéig folyamatosan új és új információkat szerezzünk. Az informatikusok a Gutenberg-galaxis végét jósolják, az új korszakot pedig Computer-galaxis néven emlegetik. A mindennapos nemzetközi érintkezés, a folyamatos információcsere szükségessé teszi az idegen nyelvek használatát, ennek pedig egyik leglényegesebb infrastrukturális feltétele az egy-, két- és többnyelvű szótárak létezése. A nyelv folyamatosan változik, az új szavak és kifejezések rögzítése a szótárak feladata. A szótárak iránti igényt a lexikográfia úgy képes kielégíteni, hogy konkrét felhasználási célokra speciális szótárakat hoz létre. A bevezetőben feltett kérdések egy részére tehát adott a válasz: a legjobb szótár sem alkalmazható nem hoz-

záillesztett problémák megoldására, keresni kell az adott, megfelelő célra készített szótárakat. Az utóbbi tíz évben gyökeres változáson ment keresztül a szótárkészítés és a szótárhasználat. Ez a változás a folyamatosan fejlesztett számítógépeknek köszönhető, melyek nagymérvű felhasználását az 1960-70-es években kezdték a lexikográfiában. Azóta a számítógépes szótárak mindenki számára elérhetővé váltak, kezelésük leegyszerűsödött, sőt praktikusabb, mint a könyv alakban kapható szótárak használata. A szótárkészítés jelentős finanszírozást igényel, ennek következtében kialakultak a nagy szótárkészítési központok. Megnőtt az információhordozók jelentősége, és ezen információhordozók között az egyik legjelentősebb a szótárak, legújabb változatukban az elektronikus szótárak megjelenése. (A szótár néven nemcsak az egynyelvű és kétnyelvű szótárakat, hanem a lexikonokat, enciklopédiákat stb. is értjük.) A világ globalizálódása, ezzel egyidőben pedig a kis nyelvek újraéledése, a nyelvi jogok, a nyelvpolitika, a kétnyelvűség elismerése és előretörése, a különböző szakmák részterületeinek hihetetlen mértékű fejlődése szükségessé teszi nemcsak a különféle típusú szótárak kiválasztásának és használatának tanítását, hanem magára a szótárszerkesztésre való felkészítést is, hiszen a megnövekedett igényekhez igazodó szótárak készítésében a felnövekvő nyelvész-nemzedéknek jelentős részt kell vállalnia.

A fentiek figyelembevételével a kurzus részletes tematikáját az alábbi módon állítottam össze:

1. A lexikográfia tárgya, meghatározása, kapcsolata más diszciplínákkal (lexikológiával, szemantikával, etimológiával, grammatikával, stilisztikával, számítógépes nyelvészettel).

2-3. Lexikográfia-történet. Kor szerinti felosztás: a) ókor és középkor, a glosszáriumtól a szótárig, a vulgáris-latin glosszáriumok; b) humanizmus és reneszánsz; c) az első nagy európai szótárak; d) a 18-19. századi lexikográfiai kodifikáció; e) a

20. századi kezdeményezések a lexikográfiában.

4-5-6. Elméleti kérdések. A lexika meghatározása. A lexika kiterjedése és a lexikális kompetencia karakterei. Lexika és grammatika. Diakrón és szinkrón szótárak. Archaizmusok és neologizmusok. Lexika és nyelvhasználati variációk. A lemmatizációs kódok fontossága. Földrajzi variációk, szociális variációk. A lexikális jelentés és a szótárak. Alfabetikus sorrend és konceptuális sorrend. A konceptuális sorrend karakterei és motivációi. A szótárak metanyelve. Szótártipológia, szótártípusok (enciklopédiák és nem-enciklopédiák, általános és speciális, történeti, egynyelvű, kétnyelvű szótárak, tájnyelvi szótárak).

7-8. Gyakorlati kérdések. A szótárcikk struktúrája, grafikus, fonetikai és fonológiai információk, morfo-grammatikai információk, lexikográfiai és logikai definíciók.

9-10. Számítógépes lexikográfia. Terminusok, a számítógépes lexikográfia fejlődéstörténete, a számítógépes lexikográfia központjai, problémák, kézi és félautomata lemmatizáció, gépi szótárak, gyakorisági szótárak.

11-12. A magyar, az olasz, a spanyol és az angol lexikográfia.

Lexikográfia-történet

Az ókor és középkor tárgyalása együtt történik, hogy a történeti folytonosság látható legyen. Szó esik többek közt arról, hogy az első kétnyelvű dokumentumok Mezopotámiában a Kr. e. 2. évezredben talált ékírásos táblák, amelyeken sumér szavak listája található akkád nyelvű magyarázatokkal, tanítási céllal. A lexikográfia e korokban nem a lexika szisztematikus rögzítését jelentette, hanem úgynevezett glosszák (1) összeállítását. Az ókorban az írott szó nem volt elterjedt, ennek következtében a tudás vulgarizációja nem kívánta meg a szótárak létrejöttét. A glosszák fejlődése során fontos pillanat volt a kétnyelvű glosszáriumok (2) születése. Később, amikor a latin nyelv a papság

számára is idegenné lett a mindennap használt nyelvhez képest, szükségessé vált a lexikai készlet közvetítése a klasszikus és vallásos szövegek megismeréséhez. E glosszárúmok néhány esetben már alfabetikus struktúrát mutatnak. A kétnyelvű glosszárúmok szaporodásának nyelvészeti következménye az újlatin lexika gazdagodása úgynevezett technikai kifejezésekkel, amelyek a glosszában általában meghatározások és parafrázisok voltak.

A humanizmus és reneszánsz idején a humanistáknak az a törekvése, hogy közvetlen kapcsolat jöjjön létre a közönség és az antik íráskor között, meghatározta a poliglott (3) és a két-

nyelvű szótárak létrejöttét, amelyek sokkal inkább némenklaturák (4), mint a korabeli nyelvhasználat dokumentumai voltak. A 17. század a modern lexikográfia kezdete, amelyet a szótárak modern típusú feldolgozásától számítunk, emiatt részletesen foglalkozunk a 'Vocabolario degli Accademici della Crusca' (Velece, 1612) összeállításával és történetével, amely minden más európai szó-

tár modellje és archetípusa. A germán nyelvek szótárai is e szótár modellje alapján készültek. A 18-19. században folytatódott az előző században elkezdődött szótárkészítési koncepció. A használat gondolata lassú fejlődésnek indult a nyelvészek munkájában és még inkább a lexikográfiai kodifikációban. Franciaországban ekkor született Diderot vezetésével az 'Enciklopédia, avagy a Tudományok, Művészetek és Mesterségek Szótára' (Párizs, 1751-1772), amelynek felépítésével és történetével részletesen megismerkednek a hallgatók. A 20. század új utakat és törekvé-

seket hozott a lexikográfiában. Jellemző az új típusú thesaurusok (5) és számítógépes szótárak megjelenése, amelyekre a történeti bemutatáson túl a kurzus utolsó időszakában visszatérünk, hogy a gyakorlati oldalról is részletesebben foglalkozunk velük.

Lexikográfia-elmélet

A lexikográfiában nem könnyű elválasztani egymástól az elméleti és a gyakorlati részt. A lexikográfusok figyelmének középpontjában a lexika (6) áll a térhez, az időhöz és a használati változatokhoz

igazodva. A szótárakban a lexika regisztrációja legtöbbször szó szinten történik. A lexikográfusok vizsgálatának tárgya az, hogy hogyan alakulnak a kapcsolatok a szó mint lexikai egység és a szó mint lexikográfiai regisztrációs egység között, és milyen tényezőktől függ a szavak szótárba kerülése.

A kurzus keretében többféle szótár-típológiai felosztást vizsgálunk meg és analizáljuk a szótárak metanyelvének

Foglalkozunk egyes nyelvészeknek a lexikáról alkotott felfogásával. Például Ferdinand de Saussure a lexika alábbi felosztását alkalmazza: langue (szociális természetű rendszer) és parole (az individualizmus realizációja), aminek nyomán egyes kutatók a lexika terminus kettős értelmezése mellett foglalnak állást: jelenti egyrészt a szavak együttesét, amellyel egy nyelvi közösség tagjaival kommunikálunk, másrészt szűkebb értelemben egy szövegnek az aktualizált lexikáját.

jellemzőit. Tanulmányozzuk a szótárak makro- és mikrostrukturáját, a szótárak makrostrukturális és mikrostrukturális elemeinek leírását. (A makrostruktúra a szótár lemmáinak sorbarendezett együttese. A mikrostruktúra minden szócikk és minden szócikkre vonatkozó állandó sorbarendezett információinak együttese.)

Foglalkozunk egyes nyelvészeknek a lexikáról alkotott felfogásával. Például Ferdinand de Saussure a lexika alábbi felosztását alkalmazza: langue (szociális természetű rendszer) és parole (az individualizmus realizációja), aminek nyomán

egyes kutatók a lexika terminus kettős értelmezése mellett foglalnak állást: jelen-ti egyrészt a szavak együttesét, amellyel egy nyelvi közösség tagjaival kommunikálunk, másrészt szűkebb értelemben egy szövegnek az aktualizált lexikáját egy meghatározott szociális csoport cseréjének keretében. A franciák számára a két különböző terminus kétféle valóságot fed: le-xique és vocabulaire. Az első a nyelvre (langue) vonatkozik, a második a beszédre (discours). Ennek alapján a lexikai egységet lexémának (lexème) nevezzük: a le-xémák, amikor a beszédben realizálódnak, szavakká (vocables) válnak. A szavak együttese alkotja a szótárt (vocabulaire). Egy szöveg szótárának (vocabulaire) alapfeltétele egy olyan lexika (lexique) léte-zése, amely ugyanazt a szöveget alkotja.

Az, aki egy diakronikus művön dolgo-zik, mint amilyen egy történeti szótár – amely a programjához híven egy nyelv lexikájából minden szó történetét veszi sorra, követve a jelentések és a használat fejlődését –, rájön, hogy nem túl könnyű meghúzni a határt két kor lexikája között. A lexikográfia foglalkozik egyes jelentős írásbeli művek, illetve szavaik datálásával, emiatt egy terminus besorolása mindig kötött a kiválasztott szövegek valamelyikében dokumentált jelenlétéhez. (Tehát mindig lehetséges a revízió, azaz a ko-rábbra datálás.) Ugyancsak gondot jelent a lexikai egységek jelentésváltozásainak nyomon követése, így a szavak történeti analizésének eszköze, az etimológia, ele-gendő lehet a különböző szemantikai tar-talom megvilágítására egy átlagos termi-nusnál. A jelentésváltozás a szinkron műveknél is feladat a lexikográfus számára (például egy a jelenlegi nyelvet leíró szótár esetében), amikor igen kicsi időintervallumban vizsgálja az időtengely mentén a lexikát vagy annak egy részét. A diakrón és szinkrón perspektíva között a határok nagyon elmosódottak a lexikográfus számára. A szótáríró a szinkrón re-gisztráció során a szavakat mint lemmá-kat (7) rögzíti és különböző jelölésekkel látja el. Ezek azok a jelölések, amelyek a szótárak rövidítésjegyzékében szerepel-

nek, de nincs pontos meghatározásuk. (Például archaikus lehet egy szó, ha adott benne szereplő hangot x évtől y évig használták csak.)

Foglalkozunk a funkcióhoz kötött nyelvváltozatok (alkódok) és a használati szituációhoz kötött nyelvváltozatok (re-giszterek) lexikológiai jelentőségével. Minden nyelvi alkód megfelel egy speci-ális lexikának: gondoljunk a „mesterség-ek” nyelvének lexikájára, a műszaki nyelvre, a pénzügyi nyelvre, az orvosi nyelvre. Ezeket az alkódokat hívják tema-tikus nyelveknek (8), mivel témákhoz, különféle érdeklődési területekhez kötöt-tek: a tematikus nyelvek lexikájának nagy-ságából következik, hogy nem létezik olyan szótár, amely mindent képes lenne összegyűjteni, és ez alól az úgynevezett „tematikus szótárak” sem kivételek, ame-lyek egy adott terminológia egy részét gyűjtik csak össze. Egy szótár szócikke-inek számbeli mérete, nagysága tehát az alkódokból származó szócikkek szűkebb vagy tágabb értelmezésétől függ.

A lexikográfiai regisztráció számára igen érdekes terület a földrajzi változatok vizsgálata. A nyelvi változatokat foglalja magában és a beszélők kisebb vagy na-gyobb területi eloszlásával kapcsolatos (regionális nyelvek, dialektusok, helyi nyelvjárások). A standard nyelvtől való eltérések prozódiai, fonológiai, morfoszin-taktikai és lexikális szinten jelentkezhet-nek. A regionális lexika az irodalomban létrehozhatja az úgynevezett üres tárgy esetét, amikor a dialektális eredetű népi szavak terminológiája különböző terüle-teket érinthet: a mezei élet, a ház, a gasztronómia, a helyi szokások szavait. A regionális szavaknak két fajtája lehet: akaratlan regionalizmusok, vagyis ame-lyeknek nincs stilisztikai funkciójuk, illetve regionalizmusok stilisztikai funk-cióval, vagyis helyi színhez kötöttek. A lexikográfiai regisztrációban a regionális-dialektális elemeket nem mindig jelölik megfelelően. A legnagyobb tolerancia a gasztronómia és a helyi szokások terén tapasztalható: például panettone/pizza, azért, mert a megnevezett dolog (jelölt) a

fontos és nem a megnevező jel. Szó esik még a szótárak metanyelvéről, a különböző szótártípusokról is. A szótártipológia kérdéskörében különféle felosztásokat tanulmányozunk és a különböző típusú szótárak jellemzőit vizsgáljuk. Például konkrét példák alapján összehasonlítjuk egy történeti és etimológiai szótár minőségét, makro- és mikrostruktúráját. Beszélünk a betűrendes szótárakról és a konceptuális sorrend szerint felosztotokról is.

Gyakorlat, számítógép, kitekintés

Gyakorlati oldalról megközelítve a lexikográfiát, az elméleti részben bemutatott problémákat konkrét példákon vizsgáljuk meg. Részletesen elemezzük a szótárak struktúráját, egyes konkrét szótárakat tanulmányozunk, a különféle típusúaknál a makrostruktúrát és a mikrostruktúrát is. Adott vagy véletlenszerűen választott lexika alapján „szótárakat” készítünk 2-3 fős kiscsoportokban. Megvizsgáljuk például az egyes szinonimaszótárak közti különbségeket és az e témához kapcsolódó fogalmi meghatározásokat (szinonima, parafrázis, hiponima, kohiponima stb.). Kitérünk a tematikus szótárakra, foglalkozunk a műszaki, a tudományos, a gazdasági lexikával, a tematikus szótárak lexikájának összegyűjtési nehézségeivel, a szaknyelvi ismeretek szükségességével. Szótár-kritikákat olvasunk 20. századi szerzők tollából és korábbi századokból is.

A már a bevezetőben említett gyors informatikai fejlődés következtében időt kell szánnunk az elektronikus szótárkezelés és szótárkészítés bemutatására. A kurzuson belül nincs idő és lehetőség egyes elektronikus szótárak számítógépen való kipróbálására, de ez nem is ennek az órának a feladata. Szó esik a számítógépek fejlődéséről, a számítógépes nyelvészetről, számítógépes szótárak csoportosításáról, lehetséges használati, illetve készítési módjukról. Megpróbálom érzékeltetni a számítógépes szótárak és az Internet kapcsolatából születő új lehetőségeket a

szótárkészítés és -használat területén. Megismerkednek a hallgatók a nagy magyarországi és európai számítógépes szótárkészítési műhelyekkel.

A lexikográfia alapjai és általános kérdései univerzálisak, de szükségesnek látszik néhány konkrét nyelvterületen áttekinteni a tárgyalt kérdéseket. Kísérletképpen a hozzám legközelebb álló nyelveket választottam.

A kurzus teljesítésének feltétele egy körülbelül tíz oldalas dolgozat megírása. A dolgozatok témáját közösen egyeztetjük az egyes hallgatókkal. Mivel célom, hogy az órát látogató diákok elmélyedjenek a lexikográfia szakirodalmában, képesek legyenek az önálló információgyűjtésre és az információk feldolgozására, ezenkívül maguk képesek legyenek kiválasztani és használni a számukra legmegfelelőbb szótárt, a dolgozatok értékelésénél elsődlegesen két szempontot tartok fontosnak: az adott témához kapcsolódó szakirodalom ismeretét; a hallgató önálló meglátásait és észrevételeit.

Igen szerteágazó témákról születtek dolgozatok, a legjobban sikerültek közül említek néhányat: *Milorad Pavič* „Kazár szótár”-ának elemzése; a „Magyar Szinonimaszótár” és a „Magyar Szókincstár” összevető elemzése; *Herczeg Gyula* „Olasz-magyar nagyszótár”-ának elemzése és a korabeli kritikák; a kínai szótárírás; vagy például a kopácsi halászat szakszókincsének összegyűjtése.

A kurzus első szemesztert követő második meghirdetésére ismét nagy érdeklődés mutatkozott, közel negyven hallgató vette fel a szabadon választható speciális kollégiumként meghirdetett lexikográfia-történet előadást. Várható, hogy a hallgatók TDK-, illetve diplomamunkának választanak a kurzusokhoz csatlakozóan felajánlott lehetőségekből.

Jegyzet

- (1) A lap szélére vagy a sorok közé írt jegyzet.
- (2) Szójegyzék, újabban irodalmi műszavainak, kifejezéseinek általában betűrendes jegyzéke.
- (3) Többnyelvű.
- (4) Kifejezés-gyűjtemény, névmutató, szójegyzék.
- (5) A szókincs nagy részét felölelő szótár, kincstár.

(6) Szókincs, szókészlet.

(7) Címző.

(8) MASSARIELLO MERZAGORA, Giovanna: *La lessicografia*. Zanichelli, Bologna, 1983. 44. old.

Irodalom

GÁLDI László: *A magyar szótáriródlom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1957.

KISS Gábor – Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak-nevek-szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp, 1997.

KISS Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp, 1995.

KOMLÓSI-KNIPF Erzsébet – BDAR-SZABÓ Rita: *Egy német-magyar szókészleti lexikon koncepcióterve*. Modern Nyelvoktatás, V. évf. 1999. 2-3. sz. 26. old.

MASSARIELLO MERZAGORA, 1983.

ORSZÁGH László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Bp, 1966.

A szövegben említett szótárak

DIDEROT, Denis (szerk.): *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Párizs, 1751-1772

HERCZEG Gyula: *Olasz-magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1978.

KISS Gábor (szerk.): *Magyar Szókincstár*. Tinta, Bp, 1999.

O. NAGY Gábor – RUZSICZKY Éva: *Magyar Szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1978.

PAVIČ, Milorad: *Kazár szótár*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1987.

Vocabolario degli Accademici della Crusca. Velence, 1612.

Fóris Ágota

Makettek a történelemtanításban

A történelem tantárgy alapvető jellegzetességei közé tartozik, hogy színes, változatos és könnyen igazítható a mindenkori diákok életkorához mind a tananyag kiválogatásával, mind pedig az oktatás során alkalmazott eszközök és módszerek megválasztása révén. A tantárgy továbbfejlesztésének egyik iránya éppen ennek az eredendő sokszínűségnek a minél teljesebb kibontakoztatása a tananyag terén a kultúrtörténeti szemlélet felé, az eszközök és módszerek tekintetében pedig a diákok alkotó- és elemzőmunkájára építő, sokoldalú szemléletesség, élményszerűség irányában.

Mindez segítheti az árnyaltabb és egyre hitelesebb képalkotását is. A kultúr-történeti szemlélet számos új eljárás mellett igényli a tárgyi világ szemléltetési célú felhasználását is, hiszen a tárgyakban – legyenek azok művészeti alkotások vagy használati eszközök – egy adott korszak és kultúrkör szinte koncentráltan jelenhet meg. A tárgyaknak egyszerre lehet technikátörténeti, vallástörténeti, művészettörténeti vagy gazdaságtörténeti vonatkozása is.

A tárgyi világot az oktatás során első sorban makettek formájában jeleníthetjük meg. A makett lehet létező dolgok másolata, valaha létezett alkotások rekonstrukciója, tipikus események, szituációk bemu-

tatása, valamint mindenféle emberek. Sajátos csoportot alkotnak a modellek, amelyek alkalmasak szerkezetek működésének bemutatására is.

A makettek többsége tantárgyunkban az eredetinek kicsinyített másolata – például épületek –, egy kis részük nagyítás – például pénzek, ékszerek –, még kisebb részük eredeti méretű. A makettek anyaga többnyire nem azonos az eredetivel – lehet papír, fa, fém, gipsz, agyag, műanyag.

A tantárgyunkban legfontosabb makettfajták a következők: egyedi épületek és egyéb építmények, települések, járművek, eszközök, művészeti alkotások, ékszerek, pénzek és emberalakok.